

Р.С. Орлов, В.К. Козюба

НОВА ЗНАХІДКА ПРЯСЛИЦЯ З ГРАФІТІ З ВИШГОРОДА

Публікація пірофілітового пряслиця з написом, що складається з 58 знаків, знайденого 1996 р. під час розкопок дитинця давнього Вишгорода.

Влітку 1996 р. Правобережною давньоруською експедицією ІА НАН України (керівник Р.С. Орлов) було продовжено розкопки на дитинці давнього Вишгорода. На північ від Борисоглібської церкви було закладено розкоп III, на межі кв. III—IV якого за 31,5 м від церкви XIX ст., на глибині 0,8 м виявлено рідкісну знахідку — пірофілітове пряслице з написом.

Пряслице знайдено в щільному суглинковому шарі під прошарком будівельного горизонту, пов'язаного зі зведенням Борисоглібського храму (70-ті рр. XI ст. — 1115 р.). На 0,2 м нижче від рівня знахідки зафіксовано горілий прошарок, що за керамікою, яка з нього походить, може бути віднесений до середини — другої половини XI ст. Сам суглинковий шар (у ньому на цій самій ділянці виявлено ще два пірофілітові пряслиця та бронзову книжкову застібку), ймовірно, можна пов'язати з великими планувально-нівелювальними роботами, що передували спорудженню кам'яного храму. Отже, за стратиграфією, археологізація пряслиця з написом відбулась не пізніше останньої чверті XI ст.

Пірофілітове пряслице — багатоколірне (жовтого, світло-рожевого та фіолетового кольорів), біконічної форми. Його висота 1,75 см, діаметр — 2,6 см. Краї верхньої та нижньої площин виробу мають давні сколи, які частково пошкодили напис. Під час розкопок від удару лопати пряслице розколось навпіл, що, на щастя, майже не привело до втрат знаків епіграфічної пам'ятки (рисунок). Пряслице зберігається у фондах Вишгородського історико-культурного заповідника (ВІКЗ, кол. № 2677).

Напис на пряслиці складається з чотирьох рядків і містить 58 знаків:

**ЧЕПОУРАПЪТАПЪШЪНАГ
ЄКЛАВЪДАТОГЪМА
ЗАЖАД[Ъ?]ХОЧОУЗАНЪ
[Д]АМВОЛЕЮСВО**

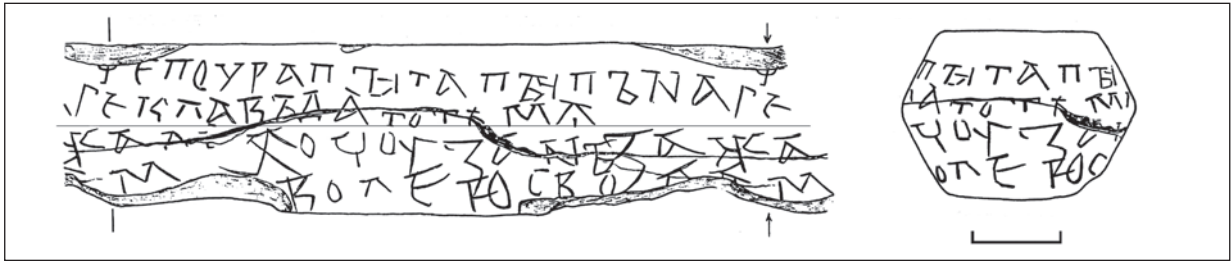
© Р.С. ОРЛОВ, В.К. КОЗЮБА, 2008

Перший та другий рядки розташовані по спіралі, саме тому добре фіксуються як початок напису, так і закінчення другого рядка (МА), яке не має продовження на рівні рядка. Третій рядок, очевидно, починається з прийменника ЗА, який не лише змістовно поєднує слова обох рядків, а й розташований під закінченням другого рядка, фактично продовжуючи його. Третій рядок напису йде по колу, і його остання літера Ъ навіть трохи перекидає початкову літеру рядка. Останній рядок найкоротший і складається всього з трьох слів. Його початок, якщо дотримуватись прийнятої нами логіки продовження напису, збігається із закінченням попереднього рядка і починається з пошкодженого знаку, до прочитання якого ми повернемося пізніше.

З 56 знаків напису, які надійно ідентифіковано з певними літерами, літера А трапляється 9 разів, О — 6 разів, П — 4 рази, В, Є, Т, Ъ — по 3 рази, Д, З, Л, М, Н, У, Ч, Ы — по 2 рази, Г, Ж, К, Р, Є, Ђ, Х, Ю, А — по 1 разу (див. таблицю).

Літера А трапляється в написі найчастіше — майже кожний шостий знак належить їй. Петля літери — зі зломом; у чотирьох випадках (1 — в першому рядку, 3 — в третьому) петля з двома зламами (чи поперечною рисою); є петлі як розімкнуті, так і не розімкнуті. Майже всі знаки гостроверхі, крім одного з плоским верхом у другому рядку. Літера в усіх випадках має покриття — коротке симетричне горизонтальне чи нахилене праворуч у першій частині та довге, зміщене праворуч, трохи увігнуте — в другій.

Написання В у графіті майже однакове: права сторона контуру — єдина лінія з переломом, кутом у бік щогли; нижня петля — кутом вперед, коли основа петлі круто підіймається вгору відносно лінії рядка; зверху — виступ ліворуч, а в одному зі знаків виступ йде в обидва боки, немовби це покриття літери. Є і певна відмінність: у другому рядку перелом правої сторони В не торкається щогли, в той час як у четвертому рядку в обох знаках наявне торкання.

Пірофілітове пряслице XI ст. з написом. Вишгород, знахідка 1996 р.

**Літери напису XI ст.
на пірофілітовому пряслиці з Вишгорода**

Літери	Кількість	Зображення
А	9	А А А А А А А А А
В	3	В В В
Г	1	Г
Д	2	Д Д
Є	3	Є Є Є
Ж	1	Ж
З	2	З З
К	1	К
Л	2	Л Л
М	2	М М
Н	2	Н Н
О	6	О О О О О О
П	4	П П П П
Р	1	Р
Є	1	Є
Т	3	Т Т Т
У	2	У У
Х	1	Х
Ч	2	Ч Ч
Ъ	3	Ъ Ъ Ъ
Ы	2	Ы Ы
Ѣ	1	Ѣ
Ю	1	Ю
Ѡ	1	Ѡ

Єдиний випадок використання Г у написі — без будь-яких особливостей, верхня частина літери має невелику бокову засічку.

Форма літери Д в обох частинах напису близька — обидві мають покриття (у другому випадку його зміщено ліворуч), коротку платформу і маленькі вертикальні «ніжки», спрямовані донизу. Разом із тим у другому рядку літера має плаский верх, а в третьому — гострий верх і меншу висоту.

Літеру Є використано тричі, і кожного разу вона має певні відмінності, які попарно повторюються. Літера має довге покриття (рядки 1, 4), довгий «язичок» (рядки 2, 4) та правобічний нахил (рядки 1, 2). Лише в другому рядку над Є є засічка, повернута ліворуч.

Цікавим є написання літери Ж у вигляді так званого неповного жука — нижні кінці на своїх завершеннях плавно вигнуті в бік щогли, а верхні мають дугоподібну форму. Права сторона літери не торкається щогли. Зверху є засічки, а сама щогла помітно виступає нижче рівня рядка.

Літера З двічі трапляється в третьому рядку. Вона має виразний перелом і «хвіст», розташований фактично під рядком. При цьому в знаках помітні й відмінності: початкова З рядка вертикальна (точки перелому і нижнього закінчення «хвоста» утворюють вертикальну лінію) і має виступ зверху праворуч, що також є своєрідним покриттям, а друга — нахилена ліворуч.

У формі літери К можна відзначити її розімкнутість. Права частина має два злами, що утворюють зигзагоподібний контур. На щоглі — відносно довга верхня засічка.

Обидві літери Л напису фактично однакові: вони мають плаский верх і покриття й відрізняються між собою лише нахилом.

Написання літери М також досить близьке: в обох випадках вона має плечі, утворені довгими засічками і гостру петлю, що не доходить до низу рядка, а також вертикальну ліву та нахилену праву щогли. Є і певна відмінність: в останній літері напису верхні засічки зміщено ліворуч.

Дві літери Н на пряслиці написано по-різному. В першому випадку наявна напівдіагональ, коли один із кінців перекладки потрапляє не на крайню точку щогли, а сам знак має зміщені ліворуч верхні засічки. У другому випадку перекладка утворює діагональ, з'єднуючи верхній край лівої щогли з нижнім краєм правої, а літера зверху має симетричні засічки.

Другою за частотою використання літерою напису є О. На відміну від більшості інших літер напису, вона не має покриття. В чотирьох випадках контур літери розімкнутий (один раз знизу і тричі зверху), у трьох — має невеличкий «хвостик».

Літера П трапляється чотири рази в першому рядку. Її написання однакове: зверху вона має виступ (перекладка довша за відстань між вертикальними рисками) і нахилена праворуч.

У літери Р щогла майже не виходить за межі рядка; петля — зі зломом, кутом вгору. Знак має зверху ліворуч незначний виступ.

Літера **Г** має зверху горизонтальне закінчення без засічок, знизу — невелику дугу.

У верхній частині напису тричі трапляється літера **Т**. За висотою це найменша літера. Її особливість: у двох випадках перекладаина знака ширша за висоту вертикальної основи; бічні засічки — вертикальні, короткі, спрямовані лише вниз.

Написання літери **У** дещо різниться. В першому рядку ця літера не виходить за його межі, має верхні засічки. У третьому рядку **У** трохи виходить за його межі, нахилена ліворуч, тому її спинка розташована майже вертикально; остання зверху закінчується довгою засічкою, зміщеною праворуч.

Найбільшою за розміром літерою напису є **Х**. Вона прямолінійна; ліва риска має верхню засічку, права — довгу засічку, яка майже покриває літеру. Права риска літери на своїх кінцях має додаткові довгі засічки, розташовані перпендикулярно до неї.

Літера **Ч** має чашоподібну форму. Її ніжка перетинає дугу верхньої частини. У початкової літери напису ніжка закінчується невеликою засічкою, яка є однією з двох нижніх засічок цієї епіграфічної пам'ятки. У другого знака довга засічка розташована над лівим краєм чаші, а остання — несиметрично щодо ніжки.

Надзвичайно цікавою є форма літери **Ъ**. Вона має нахилену щоглу. В другому рядку літера зверху має виступ праворуч, але визначити форму її петлі неможливо через пошкодження. Знак верхнього рядка має петлю з двома зламами, утвореними лінійними відрізками замкнутої петлі. До цієї, можливо, найважливішої, палеографічної особливості напису ми повернемося під час розгляду питання про його хронологію.

Звернемо увагу до написання літери **Ы**. Вона також має петлі з двома зламами, що підтверджує не випадковість цієї форми петлі. Ліві частини обох знаків зверху мають виступи праворуч. У першій літери **Ы** відсутня верхня частина петлі, а права вертикальна риска майже з'єднана з нею. Натомість, другу літеру прокреслено ретельніше: петля не має великих розривів і над нею досить високо проходить перемичка, що з'єднується не зі щоглою лівої частини літери, а за допомогою нахиленої риси — з правим виступом над згаданою щоглою.

У літери **Ѡ** верхня частина щогли нахилена. «Коромисло» проходить горизонтально. Відсутнє з'єднання щогли та нижньої частини петлі.

У написі чітко прокреслено літеру **Ю**. Її перемичка сильно виступає праворуч в **О**, а щогла зверху має довгу засічку.

Цікавою є форма літери **А**: спрощена, без перекладаина, але з покриттям.

У написі є два дуже пошкоджені знаки, внаслідок чого можна лише реконструювати розташування певних літер на їх місцях. У третьому

рядку шостий знак між літерами **Д** та **Х** втратив частину свого контуру через тріщину. Під нею помітно завершення вертикальної риси, від якої праворуч під прямим кутом відходить інша риска, яка не має продовження. Над тріщиною проходить ребро пряслиця, яке трохи стесане і має пошкодження поверхні у вигляді коротких горизонтальних рисок — сліди використання пряслиця за призначенням, тому у верхній частині знака помітна лише горизонтальна риска, що йде ліворуч від імовірного верхнього закінчення щогли літери. Оскільки, за логікою, в цьому місці напису не має бути приголосної літери, найімовірніше, знак належав літері **Ъ** або близьким до неї за написанням **Ь** чи **Ѡ**. Могли також стояти літери **А** або **Є**, але, зважаючи на їх розмір та форму написання в інших місцях напису, це малоімовірно.

Нижня площина пряслиця має значний давній скол, який частково знищив нижні частини кількох літер. Серед них лише перша літера потребує реконструкції. Знак має довге покриття та плаский верх, від якого під кутом симетрично відходять дві риси. На наше переконання, це не може бути літерою **А**, тому що в напису майже всі її знаки гостроверхі, а розташування поруч написаних по-різному (з пласким верхом і гостроверхої) знаків подвійної **А** неможливе. Швидше за все, це літера **Д** з пласким верхом.

За характером накреслення літер напис складається з двох частин. Перші два рядки продряпано досить акуратно — знаки мають приблизно однакову висоту і відстань один від одного. Ця частина напису має незначний нахил праворуч. Натомість, у другій половині використано більші за розміром літери, написання яких має виразний лівосторонній нахил. Зіставлення графічних особливостей зображення однакових літер обох частин напису показує як збіг, так і певні нюанси накреслення тих чи інших знаків.

Серед близьких або тотожних написань можна виділити літери **А** (майже повний збіг), **Є** (наявність покриття та довгий «язичок»), **А**, **В**, **Д**, **М**. По-іншому написано літеру **Н**: у першому випадку перекладаина утворює напівдіагональ, у другому — діагональ. Ще одна особливість: у верхніх рядках наявні недовгі покриття літер та верхні засічки, в той час як у більшості нижніх — довгі покриття. Найвиразніше це помітно на прикладі літери **А**, у якої коротке симетричне покриття змінюється на довге, зміщене праворуч, трохи увігнуто.

На нашу думку, поки немає достатніх підстав для твердження, що напис зроблено не однією людиною. Різні розміри літер, їх нахил та деякі особливості написання можуть бути пов'язані з кількома обставинами. По-перше, оскільки пряслице біконічної форми, під час нанесення напису його бічні площини розташовувались під різ-

ним кутом до руки виконавця напису й, відповідно, вістря предмету, яким прокреслювали знаки. По-друге, обсяг напису другої частини на 6 знаків (26 проти 32) менший від першої, і з наближенням до кінця запису автору вже не потрібно було турбуватись про економію місця, що вплинуло на розмір літер. По-третє, причиною зміни характеру письма міг стати поспіх, через який, не виключено, довелося закінчувати напис.

Сам зміст послання, який має цілком особистий, навіть конфіденційний, характер і адресований від першої особи (**МА, ХОЧУ**), передбачає виконання напису автором тексту. Припущення, що напис дописано чи цілком зроблено іншою чи іншими особами на замовлення автора повідомлення, на нашу думку, маловірогідне. Також не слід перебільшувати відмінності у написанні літер, адже деякі з них накреслено по-різному не лише в межах першої чи другої частини напису, а навіть в одному рядку. Зокрема, досить різне написання простежується на прикладі літер **Є, О** (рядки 1, 2), **Ы** (рядок 1) та **З** (рядок 3). Цей випадок не є винятком, адже у багатьох епіграфічних пам'ятках спостерігається різне написання тих самих літер у складі одного напису.

Оскільки напис на пряслиці з Вишгорода містить 24 літери, це дає змогу на основі палеографічних особливостей з'ясувати його хронологію. Кожна літера має кілька основних та другорядних ознак, пов'язаних із формою та послідовністю нанесення окремих складових елементів. На основі масового матеріалу (понад 1000 берестяних грамот) російські вчені склали детальні палеографічні таблиці для кожної літери давньоруської абетки, на основі яких чітко простежуються тенденції зміни написання літер XI—XV ст. (Янин, Зализняк 2000). Ця робота важлива насамперед тим, що, на відміну від більшості графіті на стінах монументальних пам'яток, берестяні грамоти майже в усіх випадках мають досить вузьке датування, що ґрунтується на дендрохронологічних і, відповідно, стратиграфічних спостереженнях.

Комплекс ознак, притаманний написанню тієї чи іншої літери, є рухливим: одні елементи стабільно наявні протягом тривалого часу, інші побутували в певні проміжки, посилюючись на піці використання і зникаючи. Опрацювання десятків тисяч прикладів написання літер дало змогу дослідникам простежити цю динаміку. Спираючись на неї, можна констатувати:

- гостроверхе написання літери **А** було поширене в XI — до 40-х рр. XII ст.;
- форма нижньої петлі кутом вперед літери **В** характерна для часу до 60-х рр. XII ст.;
- правий нахил написання літери **Є** є піковим для рубежу XI—XII ст.;
- виступ ліворуч зверху літери **Р** найчастіше простежено на пам'ятках другої половини XI ст.

Разом із тим можна навести перелік палеографічних ознак, що з'явилися або різко посилюлися на початку XII ст. (Янин, Зализняк 2000, с. 241—242) і *відсутні* в нашому написі:

- А** — петля опукла, широко розкрита
- Г** — з нижньою засічкою
- Д** — А-подібна
- Є** — засічка на «язичку» або «язичок» донизу
- Ж** — дуга над дугою, наявність перемички
- З** — Ъ-подібна, «хвіст» трохи виступає з рядка
- К** — з нижніми засічками, зменшений верх
- П** — з нижніми засічками
- Р** — верх петлі відкритий
- Т** — з нижньою засічкою, без бічних засічок
- У** — У-подібні, зокрема з пересічкою
- Х** — цілком у рядку
- Ы** — без перемички
- Ѡ** — у вигляді тризуба

Зіставлення наявних і відсутніх ознак літер, використаних у написі на пряслиці, дає змогу стверджувати, що за палеографією цей напис може бути датовано другою половиною XI ст. З огляду на стратиграфічні обставини знахідки, про що йшлося вище, цей час може бути звужено до третьої чверті XI ст.

Запропоноване датування дає змогу дещо відкоригувати палеографічну хронологію, зроблену на основі берестяних грамот. Це стосується літери **А**, спрощене (без перекладики) написання якої з'явилось, як вважалося, не раніше XII ст. Особливо цікавим є написання петлі літери **Ъ** з двома зламами, яке на вишгородському пряслиці трапляється двічі і ще двічі — у складі літери **Ы**. За матеріалами північноруських берестяних грамот ця ознака з'явилася після 1300 р. (!). Натомість, на прикладі київських графіті № 3, 4, 101 подібне написання у Південній Русі траплялося у другій половині XI ст. (Высоцкий 1976, с. 169).

Найскладнішим є прочитання напису, адже, ймовірно, в його словах подекуди пропущено окремі літери чи склади. Ми звернулися за допомогою до визнаних фахівців-філологів — Олександра і Ольги Страхових (Бостон, США) та Олексія Гіппіуса (Москва, Росія). Запропоновані ними прочитання напису є попередніми і, ймовірно, в подальшому будуть уточнені авторами реконструкцій.

Олександр та Ольга Страхови пропонують таке прочитання напису:

**ЄПОУРА ПЫТА ПЫШЪНА ГЕ
КЛАВЪДА ТОТЪ МА
ЗАЖАД[А] ХОЧУ ЗАПЪ
ВОЛЕЮ СВО[ЄЮ]М ...**

У першому знаку напису вони вбачають титло складної форми, яке стосується літери **З** і позначає цифру 3. Переклад напису такий:

**ЄПФАН ПИТАЄ ПОПИНУ ВТРЕТЄ
КЛАВДІЯ ТОТЕ МЕНЕ**

ЗАХОТИЛА ХОЧУ ТОМУ ЩО
ВОЛЕЮ СВОЄЮ М...

Початковий антропонім СПУРА пов'язується з видозміненою формою християнського імені СПФАН, за аналогією з формою ОПУРА, вживаною як ім'я попа за джерелом першої половини XV ст. (Страхов 2003, р. 202). О.Б. Страхов опрацював велику підбірку імен та прізвиськ, утворених від християнських імен (Страхов 2003). Зазначимо, що корпус цих антропонімічних форм переважно датовано XV—XVI ст., і це пов'язано не лише зі станом збереженості писемних джерел. Для трансформації християнських імен мало сплинути багато часу, і цей процес, принаймні для XI ст., мав тільки розпочатись. Відсутність суттєвих трансформацій християнських імен у XI—XII ст. підтверджується величезним корпусом епіграфічних пам'яток зазначеного часу. З огляду на це форма ЧЕПУРА здається більш прийнятною в прочитанні графіті.

О.О. Гіппіус запропонував таке прочитання:

**ЧЕПУРА ПЫТА ПЫПНА
РЕКЛА ВЕДА [Ю?]ТЬ МА
ЗА ЖАД[Ъ] ХОЧУ ЗА НЪ
[Д]А М(А) ВОЛЕЮ СВО(ЕЮ)**

Переклад напису російською:

ЧЕПУРА СПРАШИВАЛА — ПЫПНА
СКАЗАЛА: «ВЫДАЮТ МЕНЯ
ЗА ЖАДА; ХОЧУ ЗА НЕГО,
И ОН МЕНЯ СВОЕЙ ВОЛЕЙ (ВЫБРАЛ? БЕРЕТ?)»

За його версією, в написі фігурує і другий жіночий антропонім — ПЫПНА, що виступає автором

прямої мови повідомлення. О.О. Гіппіус припускає, що перший знак після цього антропоніму належить не літері Г, а є літерою Р без нижньої частини петлі. Кон'єктура [ю] у лексемі ВДАЮТЬ, якою він пропонує замінити літери ТО, на нашу думку, не відповідає самому напису: прокреслення літери О дійсно не дуже чітке і, не виключено, що тут могла стояти й інша літера, але написання Т не викликає сумнівів (у перекладини знака є бокові засічки та відсутня перемичка). На думку вченого, напис міг мати продовження, яке виходило на втрачену нижню площину пряслиця.

Отже, можна констатувати, що задовільним є переклад початку напису «Чепура питає...» та його другої половини «...мене за Жада, хочу за нього, і мене волею своєю...». Зрозуміло, що такий переклад напису є дискусійним і потребує подальшого опрацювання, насамперед фахівцями-філологами.

Свого часу у Вишгороді вже було зроблено кілька знахідок пірофілітових пряслиць із написами **НЕВЕСТОЧЬ, ИҮЛИАНА, ЛИДИА, БЛАТЬ**. Нова знахідка 1996 р. є унікальною, оскільки напис із 58 знаків є найдовшим серед подібних епіграфічних пам'яток Давньої Русі. Вивчення його лексичного складу, фонетичних та графічних особливостей поповнить наші знання про стан розмовної давньоруської мови та напрями розвитку її палеографії.

Автори висловлюють щире подяку Тетяні Вілкул (Інститут історії НАН України) за консультацію та допомогу в організації комунікації з шановними експертами.

Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI—XVII вв.). — К., 1976.

Страхов А.Б. К древнерусской текстологии (замечания и поправки к изданиям разных лет) // PALAEO Slavica. — 2003. — Vol. 11. — P. 199—213.

Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990—1996 гг.). — М., 2000. — Т. 10.

Одержано 29.11.2007

Р.С. Орлов, В.К. Козюба

НОВАЯ НАХОДКА ПРЯСЛИЦА С ГРАФФИТИ ИЗ ВЫШГОРОДА

Проанализирована палеография надписи, в которой представлено большинство (24) букв древнерусского алфавита. На основе особенностей написания знаков, их сравнения с палеографическим корпусом новгородских берестяных грамот и с учетом стратиграфии находки надпись может быть отнесена к третьей четверти XI в. В публикации приводятся предварительные варианты прочтения надписи, предложенные известными специалистами-филологами — А. и О. Страховыми и А. Гиппиусом.

R.S. Orlov, V.K. Kozlyuba

NEW FIND OF A WHORL WITH GRAFFITI FROM VYSHGOROD

Analysis of palaeography of the inscription included most (24) of the letters of Ancient Rus alphabet. Based on the script peculiarities and their comparison with the palaeographic corps of Novgorod birch bark documents, and taking into consideration the stratigraphic localization of a find, the inscription can be referred to the third quarter of the 11th c. The paper contains the preliminary versions of reading the inscription, proposed by A. and O. Strakhovs and A. Hippus, the outstanding experts in philology.